
КАМІНСЬКА І.П.,
викладач, кафедра іноземних мов,
Національний медичний
університет
імені О.О.Богомольця,
м. Київ

АНАЛІЗ МЕДИЧНОЇ ЕТИКИ ТА ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті розкриваються сутність понять етика і деонтологія у психологічній науці. Визначені основні моральні якості, які становлять моральний аспект професійної культури. Звертається увага на порівнянні медичної етики і лікарської етики. Розглядаються сучасні підходи до формування деонтологічної культури майбутнього медика. Вказується на необхідність розвитку морально-етичних норм у майбутніх медиків в умовах англомовного навчання.

Ключові слова: етика, деонтологія, професійна культура, деонтологічна культура, медична етика, моральні якості.

В статье раскрываются сущность понятий этика и деонтология в психологической науке. Определены основные нравственные качества, которые составляют нравственный аспект профессиональной культуры. Обращается внимание на сравнении медицинской этики и врачебной этики. Рассматриваются современные подходы к формированию деонтологической культуры будущего медика. Указывается на необходимость развития морально-этических норм в будущих медиков в условиях англоязычного обучения.

Ключевые слова: этика, деонтология, профессиональная культура, деонтологическая культура, медицинская этика, нравственные качества.

The article reveals the essence of the concepts ethics and deontology in psychological science. There are defined principal moral qualities that constitute the moral aspect of professional culture. There is an accent upon the comparison of medical ethics and medical ethics. There are considered the modern approaches to the formation of deontological

culture of the future medic. It is pointed out that it is essential to develop ethical standards in the future medics under the conditions of English language education.

Key words: *ethics, deontology, professional culture, ethical culture, deontological culture, medical ethics, moral qualities.*

Постановка проблеми. Важливою проблемою медичної освітньої в Україні є формування деонтологічної культури майбутніх медиків, яка є складовою професійної культури. У зв'язку з цим актуальним завданням при підготовці майбутніх медиків є формування особистісної моральної вихованості у студентів вищих медичних навчальних закладів, заснованої на міцних етичних принципах та гуманістичних ідеалах і здатності до відповідальної поведінки у стосунках із людиною, що потребує медичної допомоги. Професійна етика нерозривно пов'язана з прийнятою у суспільстві системою моралі.

Наукові основи професійної етики спеціалістів системи «людина-людина» закладені деонтологією. О. Веселова акцентує увагу на таких проблемах, як моральні якості спеціаліста в структурі особистісної готовності до надання пацієнтові допомоги, феномен морального вибору з позицій етики і психології, підкреслюючи, що моральна надійність повинна бути визначальною рисою фахівців у сферах, зорієнтованих на допомогу тим, хто її потребує [3, с. 5]. Деонтологія швидко поширилась і вкоренилась у медицині, виражаючи комплекс етичних правил, норм і принципів, якими керує-

ся лікар. Лікарська етика близька до етики психологів. Між психологічними та лікарськими принципами існує нерозривний зв'язок.

Мета статті: здійснити аналіз та розкрити сутність поняття етики і деонтології у психології; з'ясувати тлумачення поняття «деонтологічної культури» майбутнього медика; означити основні аспекти формування деонтологічної культури майбутніх медиків в умовах англomовного навчання..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади етики досліджували Т. Аболіна, Г. Васянович, С. Вєковшніна, В. Єфименко, Н. Коваленко, В. Кулініченко, О. Лінчук, Х. Мазєпа та ін.; професійної культури вивчали О. Аніщенко, Г. Балл, С. Батишев, В. Стрельников та ін.; медичної етики та її поєднання з професійною культурою - Ю. Віленський, А. Грандо, Н. Касевич, П. Назар, Н. Пасечко, М. Попов, І. Сенюта та ін. Над проблемами деонтології працювали Є. Вагнер, В. Вербицький, О. Грандо, В. Казаков, П. Костюк, В. Матвєєв, М. Петров, Л. Пиріг, Є. Чазов, Г. Царегородцев. Проблеми деонтологічної підготовки фахівців ґрунтовно розглядаються в працях М. Васильєвої, Ю. Колісник-Гуменюк. Організаційні засади діяльності педагогічного колективу з метою

розвитку деонтологічної культури учнів медичного ліцею обґрунтувала Л. Переймибіда, яка запропонувала модель розвитку деонтологічної культури майбутнього медичного працівника, яка містить особистісний, соціальний та професійний компоненти й дозволяє визначити зміст діяльності педагогічного колективу щодо розвитку деонтологічної культури, обґрунтувала організаційні форми такої діяльності в медичному ліцеї, розглянула вимоги до особистості майбутнього лікаря та його деонтологічної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Етика є однією з найдавніших філософських дисциплін, це наука про мораль, її походження, розвиток та роль у суспільному та особистому житті людей. Етичне вчення в стародавні часи розвивали чарваки (Індія), Лао-Цзи (Китай), Арістотель, Демокріт, Епікур, (Греція), І. Кант і Г. Гегель та ін. «Етика» від гр. «ethikos», який є похідним від слова «ethos» – характер, звичай, традиція. Предметом вивчення етики є походження моральних норм, принципів, законів, роль моралі в суспільстві та житті людини.

В основі етики лежать моральні норми, які виражають собою категорії добра, тобто такі загальні принципи, вироблені в історії людської культури і цивілізації, слідування яким складає благо для людей, приносить їм користь, робить їх щасливими. Згодом з'явилися етичні кодекси, які ґрунтуються на нормах моралі. Найчастіше вживається поняття «етичні кодекси». Вчені виділяють такі типи етичних кодексів:

- кодекси, які регулюють документ з докладно розробленими правилами, включаючи санкції, передбачені у випадках порушення кодексу (наприклад,

контракти);

- кодекси, які регулюють зобов'язання перед клієнтами, вкладниками, акціонерами, співробітниками тощо. Це соціальні кодекси;
- кодекси, які включають положення про цінності організації, її філософію та цілі (викладають основи корпоративної культури). Це кодекси корпоративні;
- кодекси, які визначають міжособистісні стосунки в організації і погоджують інтереси працівників та організації (наприклад, угоди, які укладаються між адміністрацією та профспілкою). Це кодекси професійні.

У зарубіжних країнах кодекси психолога виникли у минулому столітті. Так, Американська Психологічна Асоціація у 1982 році прийняла Етичні принципи проведення досліджень за участю людей (Ethical Principles in the Conduct of Research with Human Participants), а у 1992 році – Етичні принципи психологів та кодекс поведінки (Ethical Principles of Psychologist and Code of Conduct).

У 1990 році на I Установчому з'їзді Товариства психологів був прийнятий Етичний кодекс психолога України. Кодекс – це сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його життєдіяльність який складається з семи частин:

1. Відповідальність.
 2. Компетентність.
 3. Захист інтересів клієнта.
 4. Конфіденційність.
 5. Етичні правила психологічних досліджень.
 6. Кваліфікована пропаганда психології.
 7. Професійна кооперація.
- Упродовж розвитку медицини,

люди які займаються лікуванням хворих, дотримувалися також певних етичних норм. Адже стосунки медика і пацієнта виходять за межі звичайного спілкування, тому потребують окрім професійних знань, належного рівня професійної культури.

Культура виражає специфіку укладу життя, поведінку окремих народів, їхній спосіб світосприйняття. Вона є формою життєдіяльності людей, у якій проявляється різноманіття стилів життя, матеріальних засобів перетворення природи й творення духовних цінностей. Завдяки цьому людина занурює свою індивідуальність у культуру як загальнолюдську пам'ять, що зафіксує розвиток духовності, формуючи свій внутрішній світ, особистість. Культура розглядається як чинник соціального розвитку, засіб людської самореалізації, завдяки їй можна розкрити сприйняття краси й суперечності світу, навчити розуміти мінливість культури [9, с.17].

У більшості культурологічних джерел культура визначається, передусім, як удосконалення та самовдосконалення людини й суспільства (В. Біблер, І. Зязюн, М. Каган, О. Лосев, О. Рудницьката й ін.). А це означає, що людині слід виховувати культуру мислення, почуттів, поведінки.

У психології під культурою розуміють усе, що створила, виробила людина, на що вона наклала відбиток своєї діяльності [14, с. 207].

На формування культури особистості впливають, як зовнішні чинники (етнічність, соціальні стосунки, довкілля, навчальна діяльність, колектив, виховна робота, педагогічний колектив), так і внутрішні, до яких належать емоційність, психологічні особливості, професійна компетентність, адаптованість, самовдосконалення, комунікативність, уроджені здібності,

професійний вибір. У працях С. Рубінштейна, В. М'ясищева, О. Леонтьєва наскрізною думкою є те, що для особистості, фундаментальне значення має свідомість як єдність знань і переживань. Із всієї сукупності ставлень особистості до реальності виділяються пізнавальне, емоційне та дієве (поведінкове) ставлення до професії.

Існує багато думок про кількість, зміст і назву компонентів, які визначають структуру культури. Актуальними для нашого дослідження є розроблені структури культури за Н. Пальм і Е. Остапенком.

Саме поняття професійної культури сьогодні ще не має однозначного розуміння, його зміст трактують по-різному.

За Г.Баллом [2], професійну культуру особистості характеризують:

- творче здійснення праці (володіння стратегіями творчої діяльності, загальновідомими, а також неформалізованими особистісними знаннями, розвиненість професійної інтуїції);
- розвиненість професійно важливих компонентів мотивації та самосвідомості (любів до своєї професії);
- максимальне спрямування інструментальних здібностей особистості (включно з її творчими можливостями) на реалізацію притаманного конкретній професії провідного нормативного сенсу;
- відсутність так званих «професійних шор»;
- відкритість світовим досягненням,
- долученість до інших галузей культури тощо.

Ю. Колеснік-Гуменюк зазначає, що професійна культура проявляється в низці взаємопов'язаних компонентів:

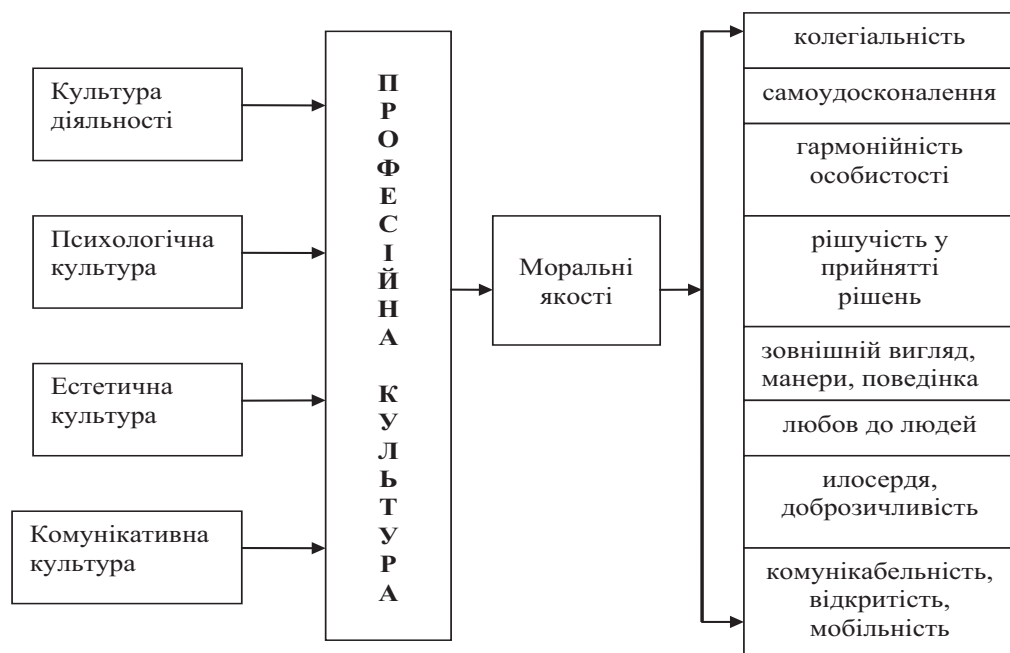

Рис. 1. Компоненти професійної культури майбутнього медика

культура праці; психологічна культура; етична культура; інформаційна культура; комунікативна культура [9, с.30].

У контексті нашого дослідження важливим є тлумачення складових через психологічну культуру. В.Рибалка вважає, що психологічна культура передбачає формування свідомого ціннісного ставлення особистості до своїх психологічних знань, якостей, здібностей, як до найвищих цінностей, за наявності розвиненої особистісної рефлексії [15]. У моральному аспекті психологічну культуру трактується як сукупність переконань, переживань, уявлень про самого себе й педагогічного впливу. Оскільки професійна діяльність лікаря включає різні види діяльності, які пов'язані з культурою поведінки, культурою спілкування, культурою обслуговування, тому очевидно, що професійна культура майбутнього медика пов'язується з про-

фесійною етикою. За твердженням С.Корсакова, в основі діяльності будь-якого лікаря лежить три «кити»: професійна підготовка, професійна етика і професійне законодавство [10].

Розкриття професійної культури медика будемо розглядати як опосередковане розуміння культури в історичному аспекті, а саме – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством, а також сукупність усіх видів перетворювальної діяльності, за допомогою яких формуються ці цінності, що проявляється моральними особистісно значущими (ОЗЯ), психологічний зміст який розкрито М. Філоненко [16] та професійно важливими якостями (ПВЯ), основні з яких показані на рис.1.

У наукових джерелах мораль традиційно розглядається як сукупність норм, цінностей, ідеалів, установок, які регулюють людську поведінку і є важливими складовими культури, а

моральна культура характеризується як ступінь засвоєння прогресивних моральних цінностей та оволодіння навичками їх реалізації.

Сучасна структура моралі містить:

а) моральну свідомість – регулятивні ідеї, що спонукають до вчинків (– честь, – відповідальність; – обов’язок; – емоції; – етичне мислення; – моральні почуття; – справедливість);

б) моральну діяльність – вчинки в тому стані, у якому вони були спонукані моральними мотивами (– самоактуалізація; – доброчесність; – відповідальність; – гуманістична спрямованість діяльності; – свобода дії, вибору, волі; – співвідношення мети й засобу діяльності, мотиву й результату моральної дії; – вчинок як форма моральної діяльності);

в) моральні відносини – будь-які відносини на тому етапі розвитку, коли в них реалізуються моральні вимоги (ставлення до сім’ї, праці, до природи, Батьківщини); а також відносини між людьми (– взаємодопомога; – чуйність; – солідарність; – обов’язок; – совість; – відкритість; – культура спілкування) [9, –с.41].

На основі загальних принципів моралі розробляються кодекси честі, професійної поведінки, котрі поряд із загальноморальними правилами вбирають досвід будь-якого виду людської діяльності, насамперед це стосується професій вчителя, лікаря, юриста. Отож, професійна мораль конкретизує загальні моральні норми й оцінки, які визначають ставлення людини до своїх професійних обов’язків. Вченням професійної моралі є професійна етика, яка вивчає сукупність моральних норм і правил, які необхідно виконувати. Моральні засади професійної етики медиків систематизовані в Етичному кодексі лікаря України [8], який включає п’ять розділів:

Розділ 1. Загальні положення.

Розділ 2. Основні принципи медичної етики і деонтології.

Розділ 3. Зобов’язання лікаря щодо пацієнта.

Розділ 4. Взаємовідносини і взаємодія медичних працівників та представників інших професій.

Розділ 5. Виконання професійних обов’язків.

Уперше були записані моральні принципи лікарської професії у клятві Гіппократа. На основі цієї клятви створювалися міжнародні та національні обіцянки та присяги. Питання лікарської етики з’явилися в 1902 році як «Правила лікарської етики», а в 1903 р. – «Лікарська етика». Визначаючи поняття лікарської етики як однієї з різновидностей етики професійної, Г. Царегородцев вважає, що це сукупність принципів регулювання норм поведінки медиків, зумовлених особливостями їх практичної діяльності, місцем і роллю в суспільстві [7, с. 51-55].

На теоретичному рівні розрізняють два поняття –лікарську етику та медичну етику.

Лікарська етика – це сукупність принципів і норм поведінки лікаря, що обумовлені специфікою його діяльності і становищем у суспільстві. Вона (лікарська етика) детально розглядає моральні якості, почуття професійного обов’язку, совісті, чесності, гідності, його інтелект і культуру, фізичну та моральну чистоту, покликання та клінічне мислення.

Медична етика – це сукупність етичних норм, законів та принципів поведінки медичного працівника (на лише лікаря, а й медичних сестер, лаборантів, молодшого медичного персоналу та інших) під час безпосереднього виконання ним професійних обов’язків, що торкаються всієї систе-

ми взаємовідносин «лікар — хворий», «лікар — лікар», «лікар — родичі хворого», а їх невиконання загрожує не лише загальним суспільним уявленням про мораль, але іноді може призвести до серйозних юридичних наслідків [11]. Медична етика значно ширше поняття, яке допомагає медичним працівникам усвідомити відповідальність за життя хворого. Вона включає в себе сукупність норм поведінки і моралі, передбачає почуття професійного зобов'язання і честі, совісті й відповідальності [6, с. 8].

Практичне вираження етика медичного працівника знаходить в конкретних моральних принципах, визначаючих його ставлення до хворої людини в процесі взаємодії з нею та її родичами. Цей цілісний моральний комплекс прийнято визначати терміном «деонтологія», похідний від грецького «*deon*» – обов'язок, і «*logos*» – вчення. Медична деонтологія – це вчення про професійні обов'язки медичних працівників, це – сукупність етичних норм, які стосується їх професійної сфери. Іншими словами, медична деонтологія – це практичне втілення морально-етичних принципів у діяльності лікаря, середнього медичного персоналу, спрямовані на створення максимально сприятливих умов для ефективного лікування хворих та надання їх психологічно-терапевтичної допомоги.

Отже, складовою частиною медичної етики є деонтологія. Термін «деонтологія» ввів англійський філософ І. Бентам (1834 р.) для позначення учення про моральність. У філософському словнику «деонтологія» визначається як розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку та обов'язкового (16, с.57) . Під медичною деонтологією Н. Петров розумів теорію правильного поєднання організаційних заходів, на-

укових знань і технічних прийомів з турботливим, милосердним ставленням до хворого для успіху його лікування [13].

Медична деонтологія – це вчення про принципи поведінки медпрацівників з метою забезпечення максимальної користі для хворого, їх професійних обов'язків і організації лікувально-діагностичного процесу [4, с. 232].

Основними ознаками деонтології є: вивчення норм поведінки медичних працівників; аналіз взаємин між медичним персоналом і хворим; усунення шкідливих наслідків неякісної медичної роботи.

Поняття «медична етика» і «медична деонтологія» є не рівнозначні. Медична етика досліджує загальні питання взаємин медпрацівника і хворого, медичного працівника з родичами хворого, у колективі, а медична деонтологія вивчає їх специфіку [4, с. 234].

Короткий аналіз тлумачень дефініцій, які визначають поняття деонтологічної культури дозволяє дійти висновку, що деонтологічна культура майбутнього медика – це інтегрована якість особистості майбутнього лікаря, яка набувається у процесі професійної підготовки та характеризується системою етичних норм і принципів, необхідних для виконання своїх професійних обов'язків та обґрунтовується необхідністю підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства, визначає вимоги, які висуваються до професійної діяльності медика.

Під деонтологічною культурою розуміють сукупність знань та цінностей, вироблених конкретною соціально-професійною групою та закріплені у традиціях її життєдіяльності [1]. Л. Переймибіди розглядає деонтологічну культуру як «ступінь виконання лікарем своїх обов'язків перед суспіль-

ством, який залежить від сформованості морально-етичних цінностей, потреб, інтересів, поглядів, інших мотивів, а також стійкості їхніх проявів; морально-психологічної готовності до професійної діяльності; розвитку емоційно-вольової сфери особистості (ідеали, емпатійність, воля, вимогливість); інтерсоціальних здібностей (узаємодія між суб'єктами професійної діяльності, розуміння їхніх потреб та ефективний вплив на них)» [12, с. 7].

Отже, майбутній медик повинен крім професійної обізнаності, володіти етичними якостями, усвідомлення морально-правової відповідальності, а відтак високим рівнем деонтологічної культури.

Процес формування деонтологічної культури майбутніх медиків у ВМНЗ передбачає відповідну мету і завдання, принципи і характеризується цілісністю і керованістю. Задовольнити формування деонтологічної культури у процесі професійної підготовки майбутніх медиків в умовах англомовного навчання можливо завдяки удосконалення традиційної системи навчання, викладання навчальної дисципліни, застосування методик і технологій, які не лише забезпечували формування системи професійних знань, умінь, навичок, а й розвиток особистісних якостей, які відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності. У зв'язку з цим завдання учіннєвої діяльності студентів в умовах англомовного навчання повинні включати:

- залучення майбутніх медиків до системи культурних цінностей і розвиток особливого ставлення до них;
- формування доброти, взаєморозуміння, милосердя, співчуття та ін.;
- культивування інтелектуаль-

но-моральної свободи індивіда, здатності до самооцінки, саморегуляції поведінки та діяльності, світоглядної рефлексії;

- удосконалення комунікативних якостей особистості, завдання якого полягає у розвитку професійно-комунікативних умінь шляхом вивчення мови, культури та звичаїв, знання яких впливає на взаєморозуміння в процесі спілкування лікаря та пацієнта;
- застосування психологічних тренінгів з метою розвитку вмінь і навичок спілкування та взаємодії з різними типами пацієнтів і колегами-медиками, а також використання вправ, спрямованих на розвиток професійної інтуїції, творчих здібностей, вербального й невербального спілкування, умінь працювати у творчій мікрогрупі тощо.

Одним із особливо важливих аспектів професійної спрямованості в підготовці майбутніх медиків є викладання англійської мови (за професійним спрямуванням). Головним завданням вивчення цієї дисципліни є виховання гуманної особистості з високою мовною культурою, милосердного і професійно освіченого майбутнього медика.

Вище означені та інші завдання в умовах англомовного навчання використовують з метою формування у майбутніх медиків світогляду, розвитку у них порядності, відповідальності, наполегливості, співчутливості, людяності та інших моральних якостей деонтологічної культури.

Формування деонтологічної культури майбутніх медиків в умовах англомовного навчання повинне здійснюватися при дотриманні система певних форм, методів, матеріальних

умов та професійної спрямованості змісту навчальної дисципліни. У вищому медичному навчальному закладі студенти на практичних заняттях та під час самостійної роботи, оволодівають навичками самостійного дослідження. Але саме в процесі викладання англійської мови виникають деякі проблеми, зокрема нерідко викладання дублює відповідний шкільний курс. Суттєвого збільшення обсягу знань у студентів не спостерігається. Відтак студент втрачає до англійської мови інтерес.

Для успішної реалізації формування деонтологічної культури в умовах англійського навчання необхідно розробити експериментальний курс з англійської мови. Мета розробленого курсу полягає у формуванні стійких навичок поведінки у майбутній професійній діяльності відповідно до норм і правил етичної культури медичного фахівця. Завдання - засвоєння основних норм і правил деонтологічної культури майбутнього медика; оволодіння вмінням будувати свої стосунки з іншими людьми з врахуванням етичних норм і критеріїв поведінки; формування стійких навичок поведінки у стандартних ситуаціях професійної діяльності з дотриманням вимог професійно-етичної культури.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Етика є складовою у професійної діяльності лікаря, яка включає деонтологію, що встановлює певні моральні цінності, норми і правила поведінки в особистісному та майбутньому професійному становленні майбутнього медика.

Розвиток деонтологічної культури у студента дозволить медикам у майбутньому запобігати помилок у професійній діяльності, врегулювати конфлікти між лікарем та пацієнтами, які нерідко виникають через порушення етико-деонтологічних принципів. Майбутнього медика необхідно вчити дотримання етики професійної діяльності, що у подальшому потребує розробки методики формування деонтологічної культури майбутніх медиків в умовах англійського навчання.

Таким чином, деонтологічна підготовка майбутнього медика – це цілеспрямований педагогічний процес, який забезпечує сформованість моральних якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної діяльності. В сучасних умовах підготовки висококваліфікованих медичних кадрів вимагає подальших досліджень, аналізу та узагальнення деонтологічних принципів у роботі лікаря.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аніщенко О. В. Професійна культура / О. В. Аніщенко // *Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень*. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – с. 724-725
2. Балл Г. О. Категорія «культура особистості» в аналізі гуманізації загальної та професійної освіти / Г. О. Балл // *Педагогіка і психологія професійної освіти : результати досліджень і перспективи / за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало*. – К., 2003. – С. 51 – 61.
3. Веселова Е.К. Психологическая деонтология: диссертация ... доктора психологических наук :19.00.01 / Елена Константиновна Веселова. – Санкт-Петербург, 2003. – 402 с. с. 5.

4. Вітенко І. С. та ін. Основи загальної і медичної психології: Навч. пос. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К.: «Вища школа», 1991. – 271 с., с. 232
5. Гончаренко С.У. Гуманізація освіти / С.У.Гончаренко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 156 – 158.
6. Грандо А. А. Врачебная этика и медицинская деонтология / А.А.Грандо. – К. : Вища школа, 1982. – 168 с.
7. Деонтология советского врача / Под.ред. проф. Г.И.Царегородцева и проф. С.С.Гурвича.– К.: Здоров'я. – 1976.– 112 с.
8. Етичний кодекс лікаря України // Здоров'я України. – 2009. – №19 (224). – С. 30 – 31.
9. Колісник-Гуменюк Ю. І. Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки в медичних коледжах: монографія / Юлія Ігорівна Колісник-Гуменюк. – Львів : «Край», 2013. – 296 с.
10. Корсаков С.А. О трудностях формирования медицинского права в России / С.А Корсаков // <http://www.med-pravo.ru/Articles/MedLawQuest/ProbForming-MedLaw.htm>
11. Лембрик І.С. Специфіка застосування етичних принципів у роботі педіатра / І.С. Лембрик, О.Б. Синоверська // <http://www.mif-ua.com/archive/article/8635>
12. Переймибіда Л.В. Організаційні засади діяльності педагогічного колективу з розвитку деонтологічної культури учнів медичного ліцею : автореф. дис... канд. пед. наук / Л. В. Переймибіда; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 21 с.
13. Петров Н. Н. Питання хірургічної деонтології / Н. Н. Петров. – Л., Медгиз, 1956. 64 с.
14. Психологический словарь / [Авт-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова и др.] ; под общ. Ред. Ю. Л. Неймера. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 640 с.
15. Рибалка В. В. Проблеми розвитку психологічної культури майбутнього професіонала / В. В. Рибалка // Теорія і практика управління соціальними системами : щокв. наук.-практ. журнал – Харків : НТУ «ХПІ». – 2002. – № 2. – С. 74 – 80.
16. Філоненко М.М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря: монографія / М.М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2015. – С.76.